

UOT 341**AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİNƏ QARŞI RUSİYANIN
HƏRBİ TƏCAVÜZÜ NƏTİCƏSİNDƏ ERMƏNİSTAN ÜÇÜN
TƏSİS EDİLƏN “ÜMUMTANINMIŞ” ƏRAZİ****Ə.İ.SADIQOV****Bakı Dövlət Universiteti
afsar.sadiqov@gmail.com**

Məqalədə, 1920-ci ildə Rusiyanın XI ordusunun hərbi təcavüzü nəticəsində süqut etdirilən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti”nə (AXC) qarşı həyata keçirilmiş ərazi dəyişikliyinə beynəlxalq hüquq baxımından əhəmiyyətsizliyi təhlil edilir. Rusiyanın Azərbaycana hərbi müdaxiləsindən sonra Moskva hakimiyyəti tərəfindən Azərbaycanda törədilən çox sayda beynəlxalq cinayətlər Azərbaycan Respublikası üçün AXC-nin kontinuitetini əsaslandırması qeyd edilir. AXC-nin ərazilərinin, o cümlədən Zəngəzurun Ermənistanə verilməsinin qanunsuz olması və bu anlamda həmin əraziyə münasibətdə Ermənistan üçün müasir beynəlxalq hüquq baxımından “dövlətlərin ərazi bütövlüyü” prinsipinin keçərli olmadığı əsaslandırılır.

Bu gün mübahisəsi gedən ərazilərin delimitasiya və demarkasiyasının “Versal hüququ” ilə təmin edilməsi əsasları nəticəsi verilir və qeyd edilir ki, Azərbaycana münasibətdə “Versal hüququ” yalnız bir halda istisna edilə bilər. Əgər predmetini ərazi məsələləri də təşkil edən Azərbaycan Respublikası ilə Ermənistan arasında sülh müqaviləsi bağlanarsa, o halda Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin də beynəlxalq hüquq subyektliliyini əsaslandırması “Versal hüququ” dayandırılmış ola bilər.

Açar sözlər: ilhaq; ümumməcburi davranış; deportasiya; öz müqəddəratını təyin etmə; işğal edilmiş ərazi; (1907) IV Haaqa konvensiyası; Nürnberq beynəlxalq hərbi tribunalı; insan hüquqları

Giriş

Məlumdur ki, dövlətlərin yaradılması əsası kimi xalqın öz müqəddəratını təyin etmə hüququ çıxış edir və bu hüquq beynəlxalq hüquqi tanınmanı da şərtləndirmir. Müasir beynəlxalq hüququn da əsas norması kimi qəbul edilən bu hüququn qəbulu XX əsrin əvvəllərinə təsadüf edir. Azərbaycan xalqı da öz müqəddəratını Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti formasında təyin edərkən artıq beynəlxalq hüquqda tanınan (1907-ci il Quru ərazisində müharibə hüququ və adətləri üzrə IV Haaqa Konvensiyasının Qaydaları) xalqın suverenliyindən çıxış etmişdi. Sonradan beynəlxalq hüquqla da

(Dövlətlərin hüquq və vəzifələri üzrə Montevideo konvensiyasında (1933) (m.1) təsbit edilən daimi əhali; ərazi; hökumət; və beynəlxalq münasibətlərdə digər dövlətlərlə münasibətdə olmaq üçün hüquq qabiliyyəti üzrə əlamətlərə tam malik olmaqla bağlıdığı çox sayda beynəlxalq müqavilələri və Versal beynəlxalq hüquq sistemi ilə tanınması onun beynəlxalq hüquq subyektliliyini təmin etmişdi.

1. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin tanınması əsası kimi beynəlxalq müqavilələri (beynəlxalq hüquq subyektliliyi)

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti özünün beynəlxalq hüquq subyektliliyinin realizəsi istiqamətində bir çox dövlətlərlə beynəlxalq müqavilələr imzalamış, diplomatik əlaqələr qurmuşdur. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti özünün ilk beynəlxalq müqaviləsini 1918-ci il iyunun 4-də Batumda Osmanlı dövləti ilə imzalamışdır. Osmanlı dövləti ilə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti arasında dostluq müqaviləsi 11 maddədən və 3 əlavədən (Osmanlı dövləti ilə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti arasında iqtisadi əlaqələrin yaradılması; sərhədlərə yaxın yerlərdə yaşayan əhaliyə verilən imtiyazlar; Azərbaycan hökumətinin Antanta dövlətlərinin hərbi nümayəndələrini öz ərazisindən çıxarması üzrə aktlardan) ibarət idi. Müqavilə ilə Osmanlı dövləti Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini tanımaqla bərabər, iki ölkə arasında qarşılıqlı olaraq sərhədlər müəyyən edilir, zərurət olduğu zaman Osmanlı dövləti Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinə hərbi yardım göstərmək, tərəflər hüquqi və iqtisadi münasibətləri tənzimləmək üçün konsul konvensiyası, ticarət və digər aktları qəbul etmək öhdəliyi götürürlər.

Osmanlı dövləti ilə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti arasında sonradan bir çox sahələr üzrə də beynəlxalq müqavilələr bağlanır və bu aktlar Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin beynəlxalq hüququn subyektinə çevrilməsində, digər dövlətlərlə bərabər hüquqlu əməkdaşlığın yaradılmasında xüsusi rol oynayır. Cənubi Qafqaz respublikaları arasında müəyyən sərhəd problemləri olsa da siyasi, iqtisadi və digər sahələrdə əməkdaşlığın təmini üzrə beynəlxalq müqavilələrin bağlanması davam etdirilir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ilə Gürcüstan və Ermənistan Respublikaları arasında beynəlxalq maliyyə məsələləri üzrə imzalanan 1918-ci il 6 sentyabr, 1919-cu il 4 iyun sazişlərinə görə Cənubi Qafqaz bonu buraxılmalı və iştirakçı tərəflər arasında bölüşdürülməli idi.

Cənubi Qafqaz dövlətləri arasında iqtisadi inteqrasiya mexanizmlərinin də təsisinə başlanır. 26 dekabr 1918-ci ildə Bakıda imzalanan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və Gürcüstan Respublikası arasında mal mübadiləsi üzrə müqaviləyə görə, tərəflər 1 il müddətində gömrük rüsumu olmadan azad tranzit barədə razılığa gəlirlər. 1919-cu il yanvar ayının əvvəlində Tiflisdə imzalanan Azərbaycanla Gürcüstan arasında teleqraf, poçt xidməti üzrə sazişlər, yenə də həmin ilin martında Cənubi Qafqaz Respub-

likasının əmlakının arbitraj yolu ilə bölüşdürülməsi [1, s.143-144] üzrə Azərbaycan və Gürcüstan hökumətləri arasında imzalanan sazişlər onların beynəlxalq hüquq subyektliliyinin bərqərar olmasında mühüm rol oynadı. Özünün əhəmiyyəti ilə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ilə Gürcüstan Respublikası arasında münasibətlər daha çox diqqəti cəlb etməkdədir. Xüsusən də, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ilə Gürcüstan Respublikası arasında 16 iyun 1919-cu il tarixdə imzalanan “Azərbaycan-Gürcüstan hərbi-müdafiə müqaviləsi” iştirakçı tərəflərin siyasi müstəqilliyinin qarşılıqlı təminatına yönəldilməklə əlaqələri strateji müttəfiqlik səviyyəsinə yüksəlmişdi. Müqavilədə deyilirdi ki, tərəflər onların ərazi bütövlüyü və müstəqilliyinə qarşı yaranan təhdidlərə qarşı birgə mübarizə aparmalı, hər iki dövlətin suverenliyinin və siyasi müstəqilliyinin qorunmasına çalışmalı, öz müttəfiqinə xəbər vermədən digər dövlətlərlə hərbi saziş bağlamamalı idilər.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Cənubi Qafqazdakı təhlükəsizliyin Ermənistanla da normal qonşuluq münasibətlərindən asılı olduğunu dərk edərək müttəfiq dövlətlərin Cənubi Qafqazdakı Ali komissarının müavini, Amerika Birləşmiş Ştatlarının nümayəndəsinin vasitəçiliyi ilə 1919-cu il noyabrın 23-də Tiflisdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ilə Ermənistan Respublikası arasında da beynəlxalq müqavilə bağlayır. Bu müqavilə ilə tərəflər hərbi münaqişəni dayandırmağı və mübahisəli məsələləri danışıqlar vasitəsilə həll etmək öhdəliyi götürürlər.

Qısa zamanda Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin artan nüfuzu öz müstəqilliyini bəyan etmiş Dağlılar Respublikasının Azərbaycana birləşməsi məsələsini də gündəmə gətirmişdi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin beynəlxalq hüquq subyektliliyinin tanınması onun İranla əlaqələrinə də təsir etmiş oldu. Paris Sülh Konfransında Şimali Azərbaycan ərazilərinə qarşı iddia ilə çıxış etsə də, sonradan siyasi reallığı qəbul edən Tehran hökuməti Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ilə bərabərhüquqlu əməkdaşlığı qəbul etməli olur. 1920-ci il martın 20-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ilə İran arasında Dostluq müqaviləsi və ona əlavə olaraq konsul konvensiyası, ticarət, gömrük, poçt, teleqraf əlaqələri, məhkəmə qərarlarının icrası üzrə sazişlər imzalanır. Azərbaycan-İran dostluq müqaviləsinin birinci maddəsinə əsasən, İran Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin müstəqilliyini de-jure tanıyan növbəti dövlət oldu.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin Paris Sülh Konfransındaki fəaliyyəti, onun digər dövlətlərlə qarşılıqlı əlaqələri, (konstitusiyaya əsaslı) İstiqlal Bəyannaməsində ifadə etdiyi prinsiplər onunla Avropa dövlətlərinin də əlaqələr qurmasına gətirib çıxardı. Avropa dövlətlərindən Belçika, İtaliya, İsveçrə, Hollandiya, Çexiya və Slovakiya, Finlandiya və digər dövlətlərin Bakıda konsulluqları təsis edilir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti də Avropa və Amerikada diplomatik nümayəndəliklər açmaq üzrə

tədbirlər görür. Eyni zamanda ABŞ, Böyük Britaniya, İtaliya ilə neftlə təminatı nəzərdə tutan müqavilələr bağlanır. 1920-ci ilin yanvarında ABŞ-ın “Yaxın Şərqə Yardım Komitəsi”, 1920-ci il yanvarın 26-da Böyük Britaniyanın Qafqazdakı nümayəndəliyi vasitəsilə müvafiq dövlətlərlə Azərbaycan hökuməti arasında ticarət müqavilələri imzalanır. Özünün tənzimləmə predmetinə görə seçilən beynəlxalq sazişlərdən biri də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 1920-ci ildə İtaliya ilə ticarət-hərbi əməkdaşlıq üzrə (Batum) müqaviləsidir. İfadə edilən beynəlxalq hüquqi əməkdaşlıq Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin beynəlxalq hüquq subyektivliyinin möhkəmləndirilməsində mühüm rol oynadı.

2. Sovet Rusiyasının Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinə hərbi təcavüzü zamanı beynəlxalq hüquq (1907-1939)

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 1920-ci ilin aprelində Rusiyanın işğalı ərəfəsində digər dövlətlərlə siyasi-iqtisadi-hərbi və s. sahələrdə əməkdaşlığı onun tanınmasında xüsusi rol oynadı. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin təsis zamanı təcavüzün qanunsuzluğu üzrə ilk beynəlxalq hüquq normaları da qəbul edilmişdi. Baxmayaraq ki, Sovet Rusiyası üçün həmin normalar problemlə əhəmiyyətdə görünməkdə idi. Bəzi müəlliflərin də qeyd etdiyi kimi o dövrün beynəlxalq hüququna görə, xüsusən də, 1929-cu il Brian-Kelloq Paktının qəbuluna qədər təcavüz faktı sözün tam mənasında beynəlxalq hüquq pozuntusu hesab edilmir [18, s.63]. Əlbəttə ki, bu mövqə o dövrün praktikası baxımından da yanlış sayılmalıdır. Sovet Rusiyasının liderinin Bakını işğal etmək haqqında direktivinin qanunsuz olması faktını Sovet Rusiyasının hökuməti də etiraf etməkdə idi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin bir dövlət kimi tanınmasını bilərək, RSFSR xarici işlər komissarı G.Çiçerin Bakının işğalını tələb edən Leninə yazırdı ki: “Azərbaycana qarşı zorakılıq aktı beynəlxalq münasibətlərdə dostlarımızı bizə qarşı qoyar... buna görə də bizi imperialist hesab etmələrinə yol verməməliyik” [3, s.22].

Rusiyanın 1920-ci il aprel 27-də Bakını işğal etməsinə və bütövlükdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinə qarşı təcavüzünə həm həmin dövrün beynəlxalq hüququ, həm də o dövrdə ayrı-ayrı dövlətlərin daxili hüququ baxımından qiymət vermək zərurəti yaranır. Şübhəsiz ki, ilk öncə beynəlxalq humanitar hüquq normaları diqqətə gəlir. Hərbi təcavüzün qanunsuzluğu ilə bağlı ilk universal normalar Quru ərazisində müharibə hüququ və adətləri üzrə 1907 – ci il IV Haaqa Konvensiyasının Əlavəsini təşkil edən Qaydalarının 42 və 43-cü (ictimai qaydalara hörmət); 46 və 50-ci (mülki əhalinin hüquqlarının qorunması) maddələrində təsbit edilib.

Dövlət ərazisinin başqa dövlətin təcavüzkar məqsədinin obyektinə olma bilməməsi üzrə Millətlər Liqasının Statutununun 10-cu maddəsinə görə üzv

dövlətlər bir-birilərinin ərazi bütünlüyünə hörmət edəcəklərini və xarici təcavüz olarsa ona qarşı çıxacaqlarını bəyan edirlər. Millətlər Liqasının Statutunun 10-cu maddəsi təcavüzün qanunsuzluğu üzrə beynəlxalq hüquq qaydasının təsisində xüsusi rol oynamışdır. Dövrün beynəlxalq hüquq doktrinası (Oppenheym L. və d.) da ilhaqın qanunsuzluğunu məhz Millətlər Liqasının Statutu ilə əlaqələndirir. 1907 – ci il IV Haaqa Konvensiyasından, 1920-ci ilin yanvarında qüvvəyə minən Millətlər Liqasının Statutundan və 1929-cu il Brian-Kelloq Paktından sonra bir çox dövlətlərin (SSRİ, Polşa, Latviya, Litva, Estoniya, Türkiyə, İran, Rumıniya, Çexoslovakiya, Əfqanıstan) iştirakı ilə Təcavüzün anlayışı haqqında 1933-cü il London Konvensiyası qəbul edilir. 26 dekabr 1933-cü ildə qəbul edilən Dövlətlərin hüquq və vəzifələri üzrə Montevideo Konvensiyasının 11-ci maddəsində deyilir ki, razılığa gələn dövlətlər aydın formada özlərinin davranış forması kimi konkret öhdəlik müəyyən edirlər ki, güc tətbiqi ilə xüsusi üstünlük və ya ərazi əldə etməyəcəklər. Dövlətlərin ərazisi toxunulmazdır və hətta digər dövlətlər tərəfindən birbaşa və ya dolayısı ilə, hər hansı bir motivlə müvəqqəti olaraq hərbi işğalın və digər məcburiyyət tədbirlərinin obyektinə ola bilməz.

Qəbul etdiyi ilk aktları ilə çar Rusiyasını inkar etsə də, əslində onun davamı olan Sovet Rusiyası da özünün ilk beynəlxalq müqavilələrində xalqların öz müqəddəratını təyin etmə haqqına da istinad etməklə təcavüzkar siyasətdən imtina edirdi. Sovet Rusiyası ilə Estoniya Respublikası arasında (1920) imzalanan Tartus Sülh Müqaviləsinə görə ...ayrılmaq hüququ da daxil olmaqla bütün xalqların azad öz müqəddəratını təyin etmə haqqı... qəbul edilir, RSFSR Estoniya Dövlətinin müstəqilliyini qeyd-şərtsiz tanıyaraq əvvəlki hüquq qaydasına və beynəlxalq müqavilələrə görə Estoniya xalqına və torpağına münasibətdə bütün suveren hüquqlarından könüllü olaraq, həmişəlik imtina edirdi. Belə müqavilələr Sovet Rusiyası tərəfindən digər dövlətlərlə də bağlanırdı.

Y.Barseqov Sovet Rusiyası tərəfindən imzalanan bu kateqoriya müqavilələrin çox yüksək əhəmiyyətindən danışaraq qeyd edir ki, ...sovet dövlətinin mövcudluğunun ilk illərindəki müqavilə münasibətlərinin analizi göstərir ki, hələ o zaman bir çox dövlətlər *özünü təyin hüququnu gözləmək üzrə formal olaraq öhdəlik götürürlər* (kurs-müəll.). SSRİ-nin müqavilə praktikası beynəlxalq hüququn əsas prinsiplərindən biri kimi özünü təyin hüququnun ümumtanınmış normaya çevrilməsinin zəminini hazırlamışdır [11, s.14]. Ümumtanınmış norma kimi yalnız özünü təyin hüququ deyil, güc tətbiq etməmək də Sovet Rusiyası tərəfindən imzalanan müqavilələrdə təsbit edilirdi. 1926-cı ildə Litva ilə bağladığı Hücüm etməmək haqqında müqavilədə “təcavüz aktından və hər cür gücün tətbiqindən imtina ilə bağlı (m.1) müddəanın təsbit edilməsi mövcud adət normasının konvension ifadəsi idi. Ən vacibi isə Haaqa hüququ ilə hərbi təcavüzün qanunsuzluğu xüsusi

prinsiplə - “işğal zamanı suverenliyin işğalçı dövlətə keçməməsi” üzrə ümumtənzim prinsipi bərqərar edilməsi idi.

3. Hərbi təcavüzün və anneksiyanın qanunsuzluğu üzrə dövlətdaxili hüquqi təcrübə

Özünün quruluşunun ilk illərindən başlayaraq bir sıra aktlar qəbul etməklə Sovet Rusiyası “xalqların özünü təyin hüququ”, “güc tətbiq etməmək”, “təcavüzün qanunsuz olması” ilə bağlı müqavilə praktikasını formalaşdırmışdı. Sovet Rusiyasının XKS-nin sədri V.Lenin 2(15) noyabr 1917-ci il Rusiya xalqlarının hüquq bəyannaməsi və 26 oktyabr Sülh haqqında Dekretlə Rusiya imperiyasının süqutunu rəsmiləşdirmiş, rəsmi olaraq Rusiyasının təcavüzkar beynəlxalq müqavilələrinə də son verir. Rusiya xalqlarının hüquq Bəyannaməsində (m.1) ...xalqların bərabərliyi ilə ...öz müqəddəratını təyin etmək əsasında müstəqil dövlət yaratmaq hüququ ifadə edilib. Professor C.Tomuşat, Lenin tərəfindən bəyan edilən “öz müqəddəratını təyin etmə hüququnun ayrılmazlığını” 1920-ci il üçün ümumi inkişafı qabaqlayaraq regional beynəlxalq hüququn inkişafında mütərəqqi hal kimi qiymətləndirirdi [31, s.17].

Sülh haqqında Dekret hərbi təcavüzü və qanunsuz anneksiyanı (il-haqı) yeni yaranan dövlət kimi Rusiya üçün qəbul edilməz hesab edir. Xalqın iradəsi hakimiyyətin əsası sayıldığı üçün ona qarşı keçirilən hər hansı fəaliyyət qanunsuz sayılır. Sülh haqqında Dekretdə qeyd edilir ki, güclü dövlətlərin kiçik xalqları paylaşması, ...təcavüzkar müharibələr bəşəriyyətə qarşı cinayətdir. Anneksiya üzrə V.Leninin Sülh haqqında Dekretdə ifadə etdiyi konsepsiyaya görə istənilən formada ərazi əldə edilməsi xalqın iradəsinə əsaslanmalı idi. Çox təəssüf ki, qısa müddətdən sonra Sovet Rusiyasının təcavüzkar siyasətinə haqq qazandırmaq üçün məhz xalqın iradəsi ilə manipulyasiya edilərək Rusiya ilə, daha sonra SSRİ ilə birləşmək üçün ilhaq edilən xalqların “könüllü müraciətləri” özünü təyin etmənin əsası kimi qəbul ediləcək. Təcavüzkar müharibənin qadağanı ilə əlaqədar Sovet Rusiyasının dövlətdaxili aktları onun konstitusiyaya xarakterli aktı olmaqla dövlətin ali orqanı kimi sovetlərin qurultayında qəbul edilmiş, onun məzmunu ikitərəfli və çoxtərəfli anlaşmalarında da yer almışdır.

Təcavüzdən imtina ilə bağlı universal hüquq sisteminə, o cümlədən Versal Sülh Konfransına, eləcə də onun hüquqi nəticəsi olaraq meydana gələn Millətlər Liqasının Statutuna təsir baxımından ABŞ hüququ daha əhəmiyyətli olmuşdur. Hərbi təcavüzün qəbul edilməzliyi əsasən ABŞ prezidenti V.Vilsona aid edilməlidir. V. Vilsonun ABŞ Konqresində (Seneda) bəyan etdiyi yeni təhlükəsizlik prinsiplərindən “dövlətlərin siyasi suverenliyi və ərazi bütövlüyü” (m.14) Millətlər Liqasının Statutuna (m.10) da inkorporasiya edilir. Beləliklə, dövrün beynəlxalq hüququnun təsisində

hərbi təcavüzü rədd edən, dövlətlərin ərazi bütövlüyünə, siyasi müstəqilliyinə hörməti hüquq qaydasına çevirən dövlətlərin daxili hüququnda da mütərəqqi normalar meydana gəlmiş olur. Dövlətdaxili hüququn “xalqların özünü təyin hüququ” eyni zamanda “işğal zamanı suverenliyin işğalçı dövlətə keçməməsi” üzrə ümumtanınmış prinsipi də tamamlamış oldu.

4. “İşğal zamanı suverenliyin işğalçı dövlətə keçməməsi” prinsipinin hüquqi əhəmiyyəti

1907-ci il Haaqa Konfransında qəbul edilən konvensiyalar, o cümlədən Haaqa Qaydalarını formalaşdıran Quru ərazisində müharibə hüququ və adətləri üzrə IV Konvensiya müharibənin aparılması zamanı onun humanistləşdirilməsi, həmçinin hərbi təcavüzün qanunsuzluğu üzrə qaydanı ehtiva etdi. Dövlətlərin və onların adından çıxış edən şəxslər üçün hüquq pozuntularına görə məsuliyyət müəyyən edilir. İşğal zamanı suverenliyin işğalçı dövlətə keçməməsi prinsipinə görə (Haaqa Qaydaları m.27-33, 42, 47) işğalda olan ərazinin mülki əhalisinin dövləti ilə bağlılığı, milli mənsəbiyyət statusu dəyişdirilə bilməz. Konvensiyanın 2-ci maddəsində deyilir ki, 1-ci maddədə ifadə edilən Qayda, həmçinin bu konvensiya yalnız razılığa gələn dövlətlər üçün və bütün münaqişə tərəfləri konvensiya iştirakçısı olduğu halda öhdəlik yaradır. Konvensiyanın qəbulu zamanı (1907) 2-ci maddənin hökmü müqavilə norması kimi tanınmanı şərtləndirə bilər. Lakin sonrakı 10 ildə geopolitik vəziyyətin dəyişməsi, hərbi təcavüzün qanunsuzluğu üzrə ictimai şüurun adət xarakteri bərqərar edilir.

Haaqa Konvensiyasının qaydaları “yalnız iştirakçı dövlətləri öhdəlikləndirir” müddəası adət hüquq qaydasına çevrilməklə transformasiyaya məruz qalır. Xüsusən də, IV Haaqa Konvensiyasının preambulasında ifadə edilən F.F. Martens clausulasına (qeydinə) görə “qəbul edilmiş qaydalarda nəzərdə tutulmasa da əhali və döyüşən şəxslər beynəlxalq hüququn müdafiəsi altında olurlar, bu qayda sivil xalqların formalaşmış adətlərindən, humanizm qanunlarından və ictimai şüurdan təzahür edir”. Martens qeydi beynəlxalq humanitar hüququn ümumtanınmış prinsipi kimi “clausula si omnes” ilə əlaqəli olub, eyni zamanda mülki əhalidən (xalqdan) gələn “suverenliyin işğal zamanı işğalçı dövlətə keçməməsi”ni şərtləndirir.

“İşğal zamanı suverenliyin işğalçı dövlətə keçməməsi” üzrə prinsipə beynəlxalq hüquq doktrinasında da əhəmiyyətli müzakirələr həsr edilməkdədir. Haaqa Qaydalarında (m. 42) təsbit edilən “işğal zamanı suverenliyin işğalçı dövlətə keçməməsi” üzrə prinsipin hüquqi təbiətini şərh edərkən E.Benvenisti [18, s.232], K.Nabulsi [22], E.David [13, s.556] və d. alimlər qeyd edir ki, beynəlxalq münaqişələrə aid norma kimi yalnız ərazinin düşmən ordusunun hakimiyyətində olması ilə bağlıdır. İşğal (*latinca – occupation*) dövlətlər arasında davam edən hərbi münaqişə ilə bağlı olur və

hər hansı bir qarşılıqlı razılığın olmadığı şəraitdə təzahür edir. Təcrübədən məlumdur ki, “qarşılıqlı razılıq” bəzən hərbi, diplomatik basqı altında da alınmışdır. Məsələn, Baltikyanı dövlətlər Rusiyanın hərbi, diplomatik basqısı nəticəsində “hüquqi” inkorporasiyasını nəzərdə tutan məcburi müqavilələr bağlamalı olmuşdular. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti isə Baltikyanı dövlətlərdən fərqli olaraq Rusiyanın ultimatumlarını qəbul etməmiş və açıq hərbi təcavüzə məruz qalmışdır.

1907-ci il Haaqa Konvensiyaları yalnız Razılığa gələn Tərəflər üçün deyil, həm də geniş formada *ümmütanmaqla* (kurs müəll.) adət norması kimi məcburi xarakterlidir [24, s.27]. Bu mənada ayrı-ayrı dövlətlər üçün müvafiq öhdəliyin konvension tanıma prosedurundan asılı edilməsi mümkün deyil və 1907-ci il IV Haaqa Konvensiyasına tərəf olmamaqla 3-cü maddədəki öhdəliyin pozuntusuna görə məsuliyyət istisna edilmir. Haaqa Qaydalarının 3-cü maddəsinə görə qaydalardakı göstərişləri pozan münaqişə tərəfi əsas olduğu halda vurulmuş zərəri ödəməlidir. İştirakçı tərəf onun hərbi qüvvələrinin tərkibindəki şəxslərin bütün hərəkətlərinə görə məsuliyyət daşıyır [14].

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinə münasibətdə təcavüz cinayəti törətmiş Sovet Rusiyasının davamçısı kimi SSRİ 1907-ci il Haaqa Konvensiyalarını qeyd-şərtlə qəbul etsə də, bu formada “qəbul etmə” beynəlxalq hüquqi əhəmiyyət kəsb etmir. Müqavilələr hüququ üzrə 1969-cu il Vyana Konvensiyasının 27-ci maddəsinə görə “dövlət beynəlxalq öhdəliyini yerinə yetirməmək bəhanəsi üçün daxili qanunvericiliyə istinad edə bilməz. Bu qayda 1907-ci il Haaqa Konvensiyalarında “*clausula si omnes*” təcrübəsini də ehtiva edir. Əksəriyyət digər konvensiyalarla birlikdə 1907-ci il IV Haaqa Konvensiyasının təsis etdiyi qaydalar ümuməhatəli təcrübə kimi hüquq norması keyfiyyətində tanınmaqla beynəlxalq hüquq mənbəsi qismində beynəlxalq adət normasının ifadəsidir [28, s.68-69; 17, s.502]. Beynəlxalq adət normasının *opinio juris* xüsusiyyəti öhdəliyin qəbul edilməsində dövlətlərin həmin normaya “konvension tanıma” proseduru da tələb etmir. Yəni müvafiq Konvensiyanın “konvension imzalama proseduru” mövcud adət hüquq praktikasının texniki xarakterli məcəllələşdirilməsidir.

5. Nürnberq və Tokio tribunallarının hökmlərində 1907-ci il IV Haaqa Konvensiyası

Haaqa Qaydalarına istinad ayrı-ayrı dövlətlərin məhkəmə təcrübəsində, Nürnberq və Tokio tribunallarının hökmlərində və beynəlxalq məhkəmələrin qərarlarında yer almaqdadır. Nürnberq (1945) və Tokio (1945) tribunallarının Nizamnamələri Haaqa Qaydaları əsasında hazırlanmaqla həmin Qaydaların beynəlxalq hüquqi əhəmiyyəti də təsdiqlənmişdi. Nürnberq tribunalının Nizamnaməsində deyilir ki, Nizamnamə qalib gəlmiş

xalqların hakimiyyətinin özbaşınalıqla həyata keçirilməsinə deyil, onun (tribunalın-kurs-müəll.) təsisinə kimi fəaliyyətdə olan beynəlxalq hüquqa əsaslanır. Nürnberq tribunalının Nizamnaməsi “onun təsisinə kimi fəaliyyətdə olan beynəlxalq hüquq”a istinad etməklə, həm də həmin hüquqa Tribunalın hökmündə aydınlıq gətirilir.

“Onun təsisinə kimi fəaliyyətdə olan beynəlxalq hüquq” kimi Nürnberq tribunalının hökmündə bilavasitə 1907-ci il IV Haaqa Konvensiyası göstərilir və onun “beynəlxalq adət hüquq” xarakterinə istinad edilir. Tribunalın hökmündə deyilir ki, Quru ərazisində müharibə hüququ və adətləri üzrə Qaydaların (IV Konvensiyanın) normaları 1939-cu ilə qədər beynəlxalq adət hüququ kimi bütün dövlətlər üçün məcburi olmuşdur [30, s.248-249]. Quru ərazisində müharibə hüququ və adətləri üzrə Qaydaların hüquqi təbiəti üzrə Nürnberq tribunalının hökmü presedent əhəmiyyəti kəsb etməklə digər məhkəmələr (Nikaraqua ABŞ-a qarşı (1986), Konqo Ruandaya qarşı (2006) və s.) üçün də əhəmiyyətli olmuşdur. 1907-ci il IV Haaqa Konvensiyasının Qaydaları işğal altındakı ərazinin idarəçiliyində, ərazidəki dinc əhaliyə, döyüşçülərə, münaqişənin metod və vasitələrinə münasibətdə müasir beynəlxalq humanitar hüququn da əsasını qoymuşdur.

Beləliklə, Nürnberq tribunalının hökmünə görə 1907-ci il IV Haaqa Konvensiyasının məcburi hüquqi qüvvəsi 1920-ci ildə Sovet Rusiyası üçün də məcburi olmuşdur. Başqa sözlə, beynəlxalq adət hüququ kimi Quru ərazisində müharibə hüququ və adətləri üzrə Qaydalar (IV Konvensiyanın normaları) Azərbaycana qarşı təcavüzü zamanı Sovet Rusiyası, daha sonra SSRİ üçün hüquqi qüvvədə olduğundan həm dinc əhaliyə, həm də təslim olmuş hərbiçilərə qarşı törədilən bütün cinayətlərə görə bu gün həmin dövlətlərin davamçısı kimi Rusiya Federasiyasının məsuliyyətini meydana gətirir.

6. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinə qarşı hərbi təcavüzün nəticələri və ilhaqın mümkün olmaması

Rusiya (SSRİ) yalnız Azərbaycanla bağlı özünün beynəlxalq müqavilə müddəalarını pozmamış, eyni zamanda artıq bu dövrdə adət hüquq xarakterli, opinio juris kimi tanınan ümuməhatəli normalar üzrə beynəlxalq öhdəliklərini də pozmuşdur. 1907-ci il IV Haaqa Konvensiyasında (Qaydalarda) (m. 42 və 43 (ictimai qaydalara hörmət); sonradan 1949-cu il IV Cenevrə Konvensiyasının (toxunulmaz hüquqlar) 47-ci maddəsinə implementasiya edilmiş m. 46 və 50 (mülki əhalinin hüquqlarının qorunması) spesifik beynəlxalq hüquq qaydasını formalaşdırmışdır. 1907-ci il IV Haaqa Konvensiyasına görə xarici dövlət tərəfindən mövcud dövlətin ərazisinin işğalı həmin ərazinin hüquqi statusunu dəyişmir. Hətta uzun müddətli işğal dönmə belə işğalçı üçün məhdudiyətlər müəyyən edir [26, s.287; 26, s.581]. Mövcud qaydalara görə işğal edilmiş ərazidə işğalçının yurisdiksiyası mü-

vəqqəti xarakter kəsb etməklə beynəlxalq insan hüquqları hüququnun, beynəlxalq humanitar hüququn minimal standartlarının təmin edilməsini ehtiva edir. İşğalçının müvəqqəti işğal yurisdiksiyası özünün deyil, işğal edilmiş dövlətin qanunvericilik və d. yurisdiksiyasını təmin etməlidir [13, s.564-567]. “İşğal zamanı suverenliyin işğalçı dövlətə keçməməsi” üzrə ümumtənzim prinsipi uyğun olaraq təcavüzə məruz qalmış dövlətin siyasi, sosial, iqtisadi, hüquqi sistemi dəyişdirilə bilməz [13, s.564-567]. 1907-ci il IV Haaqa Konvensiyasının 42-56-cı Qaydalarına istinadən qeyd edilir ki, işğalçı dövlət işğal edilən dövlətin dövlət aparatını dəyişdirir, ona məxsus məcburiyyət vasitələrini mənimsəyə bilməz [28, s.10]. Lakin Rusiya Azərbaycana hərbi təcavüzü ilə mövcud siyasi sistemi məhv etmiş, sosial sistemə qarşı müharibə, insanlıq əleyhinə və soyqırım cinayətləri törətmişdir. Yalnız, 1929-cu ildə Müsavat partiyasının tərəfdarlarından 1142 və İttihad partiyasının tərəfdarlarından 474 nəfər həbs etmiş, onların bir qismi fiziki olaraq məhv edilmiş, bir hissəsi isə Uzaq Şimala sürgün edilmişdir [10, s.40]. 1907-ci il IV Haaqa Konvensiyasının Quru ərazisində müharibə hüququ və adətləri üzrə Qaydalarında, daha sonra 1949-cu il IV Cenevrə Konvensiyasında işğal nəticəsində demoqrafik vəziyyətin dəyişdirilməsi müharibə cinayəti hesab edilir. Ermənilərin Azərbaycana köçürülməsi məlum Türkmənçay müqaviləsindən (m.16) başlasa da, Sovet Rusiyası (SSRİ) dövründə bu proses geniş formada həyata keçirilir. Sürgün edilən azərbaycanlıların ərazilərində ermənilər yerləşdirilir.

Yalnız 1920-ci ilin aprelindən 1921-ci ilin avqustuna kimi 48 min azərbaycanlı türk-müsəlman əhali qırmızı bolşevik terrorunun qurbanı olub. 1936 -1937-ci illərdə Azərbaycan SSR orqanlarında yerləşdirilmiş erməni istintaq qrupunun saxta sübutları ilə 29000 ziyalı “xalq düşməni” kimi öldürülür [2, s.375, 385-386]. “Mədəni inqilab” adı ilə iki dəfə əlifba dəyişikliyi [2, s.210, 320], soy adlarının məcburi dəyişdirilməsi ilə soyqırım cinayəti törədilmişdir. 1948-1953-cü illərdə Ermənistan SSR-dən azərbaycanlıların deportasiyası başlandı. 150 mindən çox azərbaycanlı deportasiya edilmiş, onlardan hər üç nəfərindən biri yeni şəraitə uyğunlaşa bilmədiyi üçün aclıq və xəstəlikdən həlak olub. Soyqırım, müharibə cinayətləri, o cümlədən hərbi təcavüz sonrakı illərdə də davam etmişdir. 1988-ci ildən başlayaraq Moskvanın birbaşa dəstəyi ilə “Ermənistanın Azərbaycana qarşı hərbi təcavüzü nəticəsində keçmiş Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti də daxil olmaqla Azərbaycanın digər əraziləri də işğal edilir” [24, s.123]. Sonuncu cinayət faktlarını, yalnız 1907-ci il IV Haaqa Konvensiyası kontekstində deyil, həm də davam etməkdə olan beynəlxalq cinayətlər kimi müasir beynəlxalq hüquq kontekstində də qiymətləndirmək mümkündür. Rusiya federasiyası SSRİ-nin davamçısı olduğu üçün Azərbaycana qarşı hərbi təcavüz nəticəsində vurulan zərəərə görə məsuliyyət problemi müasir

beynəlxalq hüququn da tənzipləmə obyektindədir.

Hərbi ilhaq öz-özlüyündə hüquq düşüncəsi yaratmır və dövlətin də mövcudluğunun kəsilməsinə gətirib çıxarmır. İlhaq edən dövlətə qarşı aneksiya mübahisələndirildikə və tanınmadıqca da əvvəlki dövlətin mövcudluğu davam etməkdədir [19, s.667]. İşğal nəticəsində suverenliyin işğalçıya keçməməsi normasına uyğun olaraq hərbi təcavüzə məruz qalan suverenin hakimiyyəti kəsilir. Şübhəsiz ki, hakimiyyətin davamı (kontinuiteti) üçün bir sıra faktorlar mövcud olmalıdır. Bu şərtlərdən biri də xalqın etiraz iradəsidir. Rusiya tərəfindən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinə hərbi təcavüzdən sonra AXC hökumətinin mühacirət dövrü başlayır. Azərbaycanın Rusiya XI ordusu tərəfindən işğal edilməsi prosesi başa çatmadan Azərbaycan xalqının Rusiya işğalına qarşı üsyanları başlayır [7, s.154].

İşğala qarşı hərbi mübarizə heç vaxt dayanmamış, yalnız 1920-ci ilin aprel işğalından sonra 1924-cü illərdə Azərbaycanda sovet işğal rejiminə qarşı 54 silahlı üsyan olmuş [7, s.154], sonrakı illərdə rus-sovet işğal rejiminə qarşı müqavimət davam etmişdir. Azərbaycanda antisovet üsyanlarının yatırılması üçün RK(b)P MK Siyasi Bürosu 1920-ci ilin noyabrında hərbi cinayətlərə rəhbərlik edəcək İ.Stalini Qafqaza göndərir. Bu dövrdə Rusiyanın Azərbaycandakı işğal ordusunun sayı 80 minə yaxın olmuşdur [10, s.19]. Bu faktlar hərbi təcavüzün miqyasını göstərməklə, sonrakı dövrdə ilhaqın da qanunsuzluğunu göstərməkdədir. Xalqın mübarizəsinin davam etdirilməsi və milli iradəni qırmaq üçün sonrakı cinayətlər, Rusiya tərəfindən Azərbaycanı sovetləşdirilməklə mənimsənilməni mümkün etməmişdir.

Klassik beynəlxalq hüquqa görə də hərbi ilhaq institutu müvəqqəti xarakter daşıyır [20, s.525; 18, s.3]. Hərbi ilhaq həmin ərazinin hüquqi inkorporasiyası (məsələn, sülh müqaviləsinin bağlanması) və ya legitim hökumətin bərpası ilə sonlandırılır [29, s.318-319]. AXC-nin beynəlxalq hüquq subyektliliyinin tanınması səbəbi ilə Sovet Rusiyası ilhaq etdiyi Azərbaycanı hüquqi baxımdan inkorporasiya edə bilmədiyi üçün legitim olmayan Azərbaycan SSR hökuməti təsis etmək məcburiyyətində qalmışdır. Siyasi sistemin əsasını təsis etməli Azərbaycan SSR konstitusiyaları da Moskva tərəfindən tərtib edilərkən Rusiyanın maraqları əsas alınır. SSRİ Konstitusiyasının 81-cı maddəsində deyildiyi kimi müttəfiq respublikaların suveren hüquqları SSRİ tərəfindən mühafizə edilirdi. Azərbaycan SSR Konstitusiyasının 76-cı (Azərbaycan SSR-in suveren hüquqları SSRİ Konstitusiyasına uyğun olaraq SSR İttifaqı tərəfindən qorunur) maddəsi də “SSRİ-dən sərbəst çıxış hüququ”nu (m.69), “ərazi üzrə mütləq yurisdiksiya”nı (m.70) əhəmiyyətsiz edirdi. Bütün bu faktlar onu göstərir ki, Azərbaycan SSR formal olaraq müstəqil dövlət kimi təqdim edilsə də, qanunsuz ilhaqın “suveren” qurumu idi. Sovet Rusiyasının (SSRİ-nin) Azərbaycanda yeni dövlət yaratmaq cəhdi mümkün olmamışdır. Bir tərəfdən xalqın milli

azadlıq mübarizəsi, digər tərəfdən qanunsuz ilhaqa hüquqi forma vermək cəhdləri Azərbaycan SSR-in tanınması ilə AXC-nin suverenliyinin zaman aşımına uğramasını da istisna edir.

7. Hərbi təcavüz nəticəsində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ərazisinin Ermənistan qanunsuz ilhaqı

1907-ci il IV Haaqa Konvensiyasının Quru ərazisində müharibə hüququ və adətləri üzrə Qaydaların 55-ci maddəsində deyilir ki, ərazini tutmuş dövlət, digər düşmən dövlətin həmin ərazidəki binalara, daşınmaz əmlaka, meşə və kənd təsərrüfatı yerlərinə münasibətdə *yalnız idarəçilik və istifadə hüququna* (kurs-müəll.) malik ola bilər. Qaydalara uyğun olaraq idarəetmə elə təmin edilməlidir ki, həmin (ərazinin mülkiyyət hüquq konsepsiyasına uyğun olaraq-kurs müəll.) mülkiyyət növlərinin əsas dəyərləri qorunmalıdır. Kristofer Qrinvudun da qeyd etdiyi kimi beynəlxalq hüquqa görə işğal edilmiş ərazinin və mübarizə aparən əhalinin hüquqla tənzimlənmə statusunun dəyişdirilməsinə münasibətdə işğalçı dövlətin cəhdi hüquqi qüvvəyə malik deyil [21, s.245].

1920-ci il işğalı və ardınca qanunsuz ilhaqı ilə Sovet Rusiyası Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ərazi bütövlüyünə qəsd etmiş, tarixən Azərbaycan Xalqına məxsus ərazilərin bir qismini mənimsəmiş, digərini isə sovet hakimiyyətinin yaradılması qarşılığında Ermənistan və Gürcüstan "hədiyyə" etmişdir. Xüsusən də, RK(b)P 1921-ci il 7 iyul tarixli qərarı ilə Borçalı qəzasının Gürcüstan və Ermənistan arasında bölüşdürülməsi, Zəngəzurun və Qarabağın Ermənistanə verilməsi, bir qədər sonra Naxçıvanın da işğal edilməsi ilə Zəngəzurun, Qarabağın və Naxçıvanın mübahisəli ərazi kimi "tanınması" tamamilə davam etməkdə olan beynəlxalq hüquq pozuntusu idi. Hətta erməni-rus təmayüllü Azərbaycan SSR hökuməti belə, 10 iyul 1920-ci il tarixli bəyanatı ilə AXC hökumətinin ərazisinə istinad edərək bildirir ki, "Müsavət hakimiyyəti zamanında ...Qarabağ və Zəngəzur... Azərbaycana bağlı olub [14, s.25-27]. Azərbaycan K(b)P MK-nın üzvü, milliyətçə erməni olan A.Mikoyan 1920-ci il 29 iyun tarixində Orconokidzeyə göndərdiyi məktubunda yazırdı ki, "biz Mərkəzin Qarabağ və Zəngəzura yönəlik siyasətindən hiddətlənmişik...Biz Ermənistanla sülhün əleyhinə deyilik, lakin heç bir halda bu sülh Qarabağ və Zəngəzurun hesabına olmalıdır" [5, s.162, 165-166]. Buna baxmayaraq Moskva hökuməti beynəlxalq hüquq qaydasını pozaraq, xalqın iradəsi əleyhinə, Azərbaycanın və Osmanlı Türkiyəsinin əraziləri hesabına "proje dövlət" kimi Ermənistanın qurulmasını həyata keçirməyə başlamışdı. Rusiyanın və anti-türk "Qərb dövlətlərinin siyasi maraqları uyğunlaşdırılmaqda idi" [9, s.266].

Rusiyanın xarici işlər naziri G.Çiçerin RK(b)P Qafqaz bürosunun sədri Q.Orconokidzeyə 2 və 8 iyul 1920-ci il tarixli teleqramlarında göstəriş

verirdi ki, o, Azərbaycan SSR hökumətinin Şərur-Dərələyəz qəzasını ...Ermənistanın ərazisi kimi qəbul edilməsinə, Qarabağ və Zəngəzuru isə iki respublika arasında mübahisəli ərazi kimi tanımasına nail olsun. G.Çiçerin teleqramında beynəlxalq vəziyyətin Rusiya ilə Ermənistan arasında müqavilə bağlanmasını tələb etdiyini...bu ərazilərin Ermənistana verilməsinin elan edilməsinin lazım olduğunu və *Azərbaycan tərəfinin buna razılıq verməsinin* (kurs-müəll.) vacib olduğunu bildirirdi. Nəticə etibarilə 1920-ci il avqustun 10-da Rusiya-Ermənistan müqaviləsi ilə Azərbaycan xalqının iradəsinin əksinə olaraq Şərur-Dərələyəz qəzasının ərazisi daşnak hakimiyyətindəki Ermənistana verilir. Stalinin “təklifi” ilə? (sual işarəsi- müəll.) Naxçıvan və Zəngəzurun Ermənistana verilməsi isə Ermənistanın sovetləşdirilməsi şərtinə bağlanır [15, s.30]. 1920-ci il noyabrın 29-da Ermənistanda sovet hakimiyyətinin qurulması qarşılığında işğalçı rejimin bolşevik Bakı təşkilatının (Q.Orconokidze, Sarkis Ter-Danielyan, Y.Stasova, Q.Kaminski, N.Nərimanov, A.P.Serebrovski və d.) qərarı ilə Zəngəzur və Naxçıvan Ermənistana verilir, Qarabağın dağlıq hissəsində yaşayan etnik azlıq olan ermənilərə isə öz müqəddəratını təyin etmək hüququ verilir [10, s.26]. “Yerli” bolşeviklər xalqdan hakimiyyət almadıqları üçün qərarın bolşevik N.Nərimanov tərəfindən elan edilməsi də ona beynəlxalq hüquqi dəyər verməməkdədir. Zəngəzurdan Sovet Azərbaycanının qoşunları çıxarıldıqdan sonra Rusiya tərəfindən Zəngəzur qəzasının ərazisi iki hissəyə bölünür, qərb hissəsi (Gorus, Qafan, Qarakilsə və Mehri) Ermənistana verilir, Şərqi Zəngəzur (Laçın, Qubadlı və Zəngilan) Azərbaycanın tərkibində qalır.

İşğalçı rejimin Azərbaycanın ərazilərini, o cümlədən Naxçıvan qəzasının ərazisini Sovet Ermənistanına verilməsinə qarşı Türkiyənin diplomatik fəaliyyəti mühüm rol oynayır. Ermənistanın sovetləşdirilməsi ərafəsində - 1920-ci il dekabrın 2-də Türkiyə ilə daşnak Ermənistanı arasında imzalanmış Gümrü müqaviləsinə görə, Ermənistan Naxçıvanın Türkiyənin himayəsi altında olduğunu qəbul edir [4, s.4]. Bu diplomatik gediş nəticəsində Rusiya istəməsə də öncə Moskva (16 mart 1921), sonradan isə Türkiyə, Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan arasında imzalanan Qars (13 oktyabr 1921) müqaviləsinə görə tərəflərin “Naxçıvanın Azərbaycanın himayəsi altında muxtar bir ərazi olmasında razılışması”, Zəngəzurun da bütünüünün qanunsuz ilhaqının qarşısının almasını saxladı. Lakin Ermənistanın türk dünyasına qarşı bufer “proje dövlət” konsepsiyası Moskvanın göstərişi ilə qondarma Zaqafqaziya Sovet Federativ Sosialist Respublikası Mərkəzi Komitəsinin Rəyasət Heyətinin 1929-cu il 18 fevral qərarı ilə Zəngilan rayonunun Nüvədi, Ernəzir və Tuğut kəndləri Azərbaycandan alınaraq Ermənistana verilməsi ilə realizə edilir. Qərarın icrası yalnız (26 noyabr 1968-ci ildə AK(b)P MK Bürosunda təsdiq edildikdən sonra [9, s.296]) Azərbaycan SSR Ali Sovetinin 7 may 1969-cu il tarixli qərarı ilə “təsdiq edilir”. Azərbayca-

nın əsas hissəsi ilə Naxçıvan arasında, geniş anlamda isə bütövlükdə Türk Dünyası arasında birbaşa əlaqə kəsilir. Bu qərarda da yerli əhalinin iradəsi nəzərə alınmadığı üçün (məsələn, Şərur mahalının ərazilərinin Ermənistana verilməsi üzrə Zaqafqaziya MİK-in 5 mart 1938-ci il tarixli qərarını Azərbaycan “təmsilçiləri” kimi MİK-in Millətlər üzrə şöbənin müdiri İsxan-yanın və İşlər idarəsinin rəhbəri Qadaqçyanın imzalamaları [8, s.452]) “verilməni” dövlət hüququ baxımından da qanunsuz edir.

SSRİ özünün beynəlxalq hüquq öhdəliklərini də ciddi formada pozmuşdur. İşğal etdiyi ərazi üzrə imzaladığı və təsdiq etdiyi (qanunsuz) Moskva (16 mart 1921) və Qars (13 oktyabr 1921) müqavilələrinin Azərbaycanla bağlı müddəalarını pozaraq Naxçıvanın bir sıra (657 km²) ərazisini Ermənistana verməklə [6, s.218-219] müasir dövrdə Azərbaycan-Ermənistan ərazi münafişəsinə də rəvac vermişdir.

Hərbi təcavüzə qədər Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ərazi hakimiyyəti faktiki olaraq *uti possidetis juris* prinsipinə əsaslanmaqla yanaşı, həm də onun elmi-praktik (ərazinin aidiyyət məsələsində tətbiq edilən tarixilik, coğrafi və etnoqrafik) standartlarından çıxış etmişdir. Süqut etmiş Rusiyaya münasibətdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ərazisi tarixən, coğrafi olaraq Azərbaycan məkanında olan etnik – dini türk – müsəlman əhalinin yaşadığı regionları əhatə etmişdir. Yəni, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ərazisi 1828-ci ilə kimi mövcud dövlətlərarası sərhədlərə, daha sonra isə əsasən etnik bağlılıqda olan əhalinin kompakt yaşayış yerlərini ehtiva edirdi. Bu halda *uti possidetis juris* prinsipi Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ərazi hakimiyyəti üçün obyektiv reallığın göstəricisi ola bilər. Lakin bu prinsipin SSRİ-nin süqutu zamanı ilhaq edilmiş ərazilərlə Azərbaycan Respublikasına münasibətdə tətbiqi mübahisəlidir. Beynəlxalq hüquq doktrinasına (M.Şou, H.Heintz) istinadən qeyd edilir ki, bu prinsip üçün xarakterik xüsusiyyət mövcud inzibati sərhədlərin son de-facto vəziyyəti (və ya mövcudluğu) və effektivliyidir [17, s.60]. Bu zaman Azərbaycan SSR-nin inzibati sərhədləri dövlətlərarası sərhəd qismində qəbul edilməlidir. Lakin mənsubiyyət üzrə tarixilik, coğrafi və etnoqrafik standartlarla Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin faktiki hakimiyyətində olmuş ərazilərin Ermənistana verilməsi “qanunsuz fəaliyyət hüquq yaratmır (ex injuria jus non oritur) prinsipinə uyğun olaraq qiymətlidir. SSRİ-nin süqutundan sonra əsasən Baltikyanı dövlətlər istisna olmaqla “müttəfiq dövlətlər”in əksəriyyəti beynəlxalq birlik tərəfindən yenidən (o cümlədən Birləşmiş Millətlər Təşkilatı səviyyəsində) *de jure* tanınması, MDB-nin təsisi haqqında 8 dekabr 1991-ci il Sazişini qəbul etmək qanunsuz ilhaq edilmiş Azərbaycan ərazilərinin Ermənistana verilməsini tanımaq anlamına gəlmir. MDB-nin təsisi haqqında 8 dekabr 1991-ci il Saziş (“...tərəflərin ...mövcud sərhədlərinin toxunulmazlığı və bir-birinin ərazi bütövlüyünün tanınması və

hörmət edilməsi” (m.5) üzrə norma) Azərbaycan Respublikasının Dövlət Müstəqilliyi haqqında 18 oktyabr 1991-ci il Konstitusiyaya Aktına (m.1 və 2), Konstitusiyaya Aktının Azərbaycan Respublikasının ərazi hakimiyyətində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin kontinuitetinin əsaslarına zidd olduğu üçün hüquqi əhəmiyyət daşımır. Predmetini ərazi dəyişikliyi təşkil edən beynəlxalq müqavilə norması yalnız referendumla təsdiqlənməlidir. Azərbaycan Respublikasının Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin davamı olması dolayısı yolla Azərbaycan Respublikasının Dövlət Müstəqilliyi haqqında 18 oktyabr 1991-ci il Konstitusiyaya Aktının 2-ci maddəsində ifadə edilib. Burada “varislik” anlayışına istinad edilsə də, Konstitusiyaya Aktının ümumi məzmunundan “kontinuitet” məzmunu meydana gəlməkdədir. Konstitusiyaya Aktının Preambulasına (Azərbaycan Respublikasının Ali Soveti Azərbaycan Milli Şurasının 1918-ci il mayın 28-də qəbul etdiyi İstiqlal Bəyannaməsinə əsaslanaraq... Azərbaycan Respublikasının Dövlət Müstəqilliyinin *bərpası* (kurs- müəll.) haqqında Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin 1991-ci il 30 avqust Bəyannaməsinə rəhbər tutaraq...), 1-ci (“Rusiyanın XI ordusunun hərbi təcavüzü nəticəsində Azərbaycan Demokratik Respublikasının devrilməsi...), 3-cü maddəsinə (SSRİ-nin təşkili haqqında 1922-ci il 30 dekabr tarixli müqavilənin Azərbaycana aid hissəsi imzalandığı andan etibarsız... olmasına) görə Azərbaycan Respublikası Azərbaycan Demokratik Respublikasının davamçısıdır.

Azərbaycan Respublikasının Dövlət Müstəqilliyi haqqında 18 oktyabr 1991-ci il Konstitusiyaya Aktında (m.1) ifadə edilən hərbi təcavüzdən dərhal sonra həyata keçirilən qanunsuz ilhaq bilavasitə 1907-ci il IV Haaqa Konvensiyası (m.42), Millətlər Liqasının Statutu (m.10), 20-ci ilin sonlarında və 1967-ci ildəki qanunsuz ilhaq isə 1929-cu il Brian-Kelloq Paktı, 1933-cü il (Təcavüzün anlayışı üzrə) London Konvensiyası, BM Nizamnaməsi (m.2) və d. beynəlxalq hüquq aktları baxımından hüquqi əhəmiyyət daşımır.

Nəticə

Beləliklə, 1907-1939-cü illərin beynəlxalq hüququna görə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ərazisinin hərbi işğalı nəticəsində Rusiyanın həyata keçirdiyi siyasi, inzibati ərazi tədbirlərinin hüquqi qüvvəsi olmamışdır. Beynəlxalq hüquq doktrinası (Lauterpacht H. və d.) da təcavüz zamanı “dövlətin suverenliyinin fasiləsizliyi”ni qəbul etməkdədir. Bu anlamda Azərbaycan Respublikası özünün tarixi torpaqlarına haqq iddia etmək hüququnu saxlamaqdadır. Azərbaycan Respublikası üçün iddia hüququ onun AXC-nin davamçısı (kontinuiteti) olmasından meydana gəlir. Hərbi təcavüzdən sonra ilhaqın qəbul edilməməsi səbəbi ilə Moskva hakimiyyəti tərəfindən Azərbaycanda xalqa qarşı çox sayda beynəlxalq cinayətlər törədilmişdir. Azərbaycan Respublikası üçün AXC-nin kontinuitetini də

şərtləndirən bu cinayətlərlə bağlı Sovet Rusiyasına və “SSRİ-nin davamçısı kimi RF-yə” qarşı Azərbaycan Respublikasının reparasiya tələbinə əsas verməkdədir. Məsələnin həlli məqsədi ilə ən azından konsultativ rəy üçün Birləşmiş Millətlərin Ədalət Məhkəməsinə də müraciət edilə bilər.

Nəticə olaraq, Azərbaycan Respublikasının Ermənistanla ərazi-sərhəd məsələsinin, həmçinin delimitasiya və demarkasiya probleminin həlli Azərbaycana münasibətdə 1907-1939-cu illərdə təsis edilən beynəlxalq hüquqa uyğun təmin edilməlidir. Azərbaycan Respublikası özünün bütün simgələri ilə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin davamçısı olduğu üçün (baxmayaraq ki, yanlışlıqla 1991-ci il 18 oktyabr Azərbaycan Respublikasının Dövlət Müstəqilliyi haqqında Konstitusiyaya Aktında (m.2) varis kimi ifadə edilib) Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin bütün ərazisinə münasibətdə iddia hüququna malikdir. 1991-ci il 18 oktyabr Azərbaycan Respublikasının Dövlət Müstəqilliyi haqqında Konstitusiyaya Aktında (m.1) deyildiyi kimi “Rusiyanın XI ordusunun hərbi təcavüzü nəticəsində süqut etdirilən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti”nin sonrakı müddətdə zorakılıqla həyata keçirilmiş bütün ərazi dəyişikliyi beynəlxalq hüquq baxımından əhəmiyyətsizdir. AXC ərazilərinin, o cümlədən Zəngəzurun Ermənistanla verilməsi, bir tərəfdən həmin ərazinin Azərbaycana məxsus olduğunu göstərsə, digər tərəfdən “verilmənin” qanunsuz olması və bu anlamda həmin əraziyə münasibətdə Ermənistan üçün müasir beynəlxalq hüquq baxımından “dövlətlərin ərazi bütövlüyü” prinsipinin keçərli olmadığını da şərtləndirir.

Azərbaycan Respublikasına münasibətdə həmin dövrün beynəlxalq hüququ yalnız bir halda istisna edilə bilər. Əgər predmetini ərazi məsələləri də təşkil edən və referendumla təsdiq edilməli Azərbaycan Respublikası ilə Ermənistan arasında sülh müqaviləsi bağlanarsa, o halda Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin də beynəlxalq hüquq subyektliliyini əsaslandırmış “Versal hüququ” dayandırılmış ola bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası, I c., - Bakı: Lider, - 2004, - 440 s.
2. Azərbaycan tarixi. 7 cildə. VI cild (aprel 1920 iyun 1941). - Bakı: Elm - 2000. - 568s.
3. Əhmədova F. Nəriman Nərimanov – İdeal və gerçəklik. - Bakı: Elm və həyat, - 1998, - s. 22.
4. Gümrü, Moskva və Qars müqavilələri (Azərbaycan, türk, rus və fransız dillərində). Naxçıvan Muxtar Respublikası – 80. - Naxçıvan: - 2004, - 139 s.
5. Həsənlı C. Sovet dövründə Azərbaycanın xarici siyasəti 1920-1939. - Bakı: Adıloğlu, - 2012, - 656 s.
6. Məmmədov N.Z. Azərbaycan dövlətçiliyi tarixində Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin yeri və rolu: 1921-1938-cı illər: monoqrafiya / N. Z. Məmmədov; elmi red. F. F. İbrahimli. - Bakı: Bakı Universiteti Nəşriyyatı, - 2012.- 508 s.
7. Məmmədov M.B. Milli Azərbaycan hərəkəti. – Bakı: Nicat, 1992, 246 s.
8. Musayev İ. Azərbaycanın xarici siyasəti (XX əsr). II hissə. Dövlətlərarası münasibətlər və Azərbaycan, - Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı - 2008, - 516 s.

9. Musayev İ. Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində siyasi vəziyyət və xarici dövlətlərin siyasəti. - Bakı: - 1998, - 385 s.
10. Rəfiyev B. Aysberqin sualtı hissəsi, - Bakı: Azərənəşr, - 1995, - 56 s.

11. Барсегов Ю.Г. Территория в международном праве. Юридическая природа территориального верховенства и правовые основания распоряжения территорией. - Москва: Гос. издательство юридической литературы, - 1958, - с. 14
12. Военно-оборонительное соглашение между Азербайджанской и Грузинской республиками (Тифлис: 16 июня 1919 г.) // Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivı, Fond № 970, siyahı № 1, iş № 64, vərəq – 15
13. Давид Э. Принципы права вооруженных конфликтов: Курс лекций, прочитанных на юридическом факультета Открытого Брюссельского университета. - Москва: МККК., - 2011, - 1144 с.
14. Письмо Н.Нариманова, М.Мдивани, А.Микояна, Ю.Весника, М.Левандовского и И.Михайлова в ЦК РК(б)П (Баку: 10 июля 1920 г.) // AR Prezidentinin İşlər İdarəsi İctimai-Siyasi Sənədlər Arxivı, Fond № 1, s. № 44, iş № 118, vərəq – 25-27.
15. Постановление о распределении подвижного состава железных дорог Закавказья (Батум: 4 июня 1918 года) // AR Prezidentinin İşlər İdarəsi İctimai-Siyasi Sənədlər Arxivı, Fond № 277, siyahı № 2, iş № 9, vərəq 24
16. Хенкерте Ж.-М., Досвальд-Бек Л. Обычное международное гуманитарное право. Т. I: Нормы. - Москва: МККК, - 2006. – 818 с.
17. Хейко Крюгер. Нагорно-Карабахский конфликт. Правовой анализ: Перевод с английского издания. - Баку: Баку Университети, - 2012, - 228 с.

18. Benvenisti E. The International Law of Occupation. Princeton Uni. Press. 1993, 241p.
19. Brown J.S. Sovereignty in Exile. 35 AJIL. 1941, p. 667
20. Gerson A. War Conquered Territory and Military Occupation in the Contemporary International Legal System, in: 18 Harvard IJL 1977, p.525-556
21. Greenwood C. The Administration of Occupied Territory in International Law, in: E. Playfair (ed.) International Law and Administration of Occupied Territories. Two Desades of Israeli Occupation of the West Bank and Gaza Strip. - Oxford: Clarendon Pres, - 1992, - 576 p.
22. Nabulsi K. Traditions of War-Occupation, Resistance and the Law, - Oxford Univ. Pr. - 2005, - 308 p.
23. O'Connell M.E. Legal Sources // The Handbook of International Humanitarian Law. 3rd ed. / ed. by D. Fleck. - Oxford: Oxford University Press, - p. 27.
24. Report on War crimes in the occupied territories of the Republic of Azerbaijan and the Republic of Armenia's Responsibility. By Professor Malcolm Shaw QC and Naomi Hart. Baku - 2020 Published by «Red N Line» LLC Baku - 2020, 124 p.
25. Roberts A. Transformative Military Occupation: Applying The Laws of War and Human Rights. // Previously published in 100 Am. JIL.580(2006), p.581. <https://iow.eui.19.11.2022>
26. Roberts A. What Is a Military Occupation? *British Yearbook of International Law*, Volume 55, Issue 1, 1984, p.249–305
27. Ross A. Denmark's Legal Status During the Occupation, I Jus Gentium. 1949, p.10
28. Shindler D. and Toman J. The laws of Armed Conflicts. Martinus Nijhoff Publisher, 1998, pp. 69-93

29. Sir A.D.McNair. Legal Effects of War. Cambridge: University Press. 1944, p.318-319
30. The Nuremberg international Military Tribunal. AJIL, Vol. 41, 1947, pp. 248-249
31. Tomuschat C. (ed.) Modern Law of Self-Determination. Dordrecht: Martinus Nijhoff Publishers. 1993, p.17, (347p.)

**«ОБЩЕПРИЗНАННАЯ» ТЕРРИТОРИЯ, СОЗДАННАЯ ДЛЯ АРМЕНИИ
В РЕЗУЛЬТАТЕ ВОЕННОЙ АГРЕССИИ РОССИИ ПРОТИВ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ДЕМОКРАТИЧЕСКОЙ РЕСПУБЛИКИ**

А.И.САДЫГОВ

РЕЗЮМЕ

В статье анализируется неправомерность территориальных изменений по отношению к Азербайджанской Демократической Республике (АДР), свергнутой в 1920 году в результате военной агрессии XI Армии Советской России, с точки зрения международного права. Большое количество международных преступлений, совершенных в Азербайджане властями Москвы после военного вторжения Советской России против Азербайджана, определяет континуитет АДР сегодня. В частности устанавливается, что передача Армении азербайджанских территорий, включая Зангезур, согласно современному международному праву является незаконной. В статье также отмечается, что принцип «территориальной целостности государств» именно в данном контексте на Армению не распространяется.

В статье обосновываются примеры относительно определения «Версальским правом» правовой основы обеспечения делимитации и демаркации спорных территорий и отмечается, что в отношении Азербайджана «Версальское право» может быть исключен только в одном случае. Если между Азербайджанской Республикой и Арменией будет заключен мирный договор, предметом которого станут также территориальные вопросы, то действие «Версальского права», обосновывающего международно-правосубъектность АДР, может быть приостановлено.

Ключевые слова: аннексия, обязательно-принудительное поведение, депортация, самоопределение, оккупированная территория, IV Гагская конвенция (1907 г.), Нюрнбергский международный военный трибунал, права человека.

**"RECOGNIZED" TERRITORY ESTABLISHED FOR ARMENIA
AS A RESULT OF RUSSIA'S MILITARY AGGRESSION AGAINST
THE AZERBAIJAN DEMOCRATIC REPUBLIC**

A.I.SADIQOV

SUMMARY

The article analyzes that the territorial changes in relation to the Azerbaijan Democratic Republic (ADR), overthrown in 1920 as a result of the military aggression of the XI Army of Soviet Russia were inconsequential from the point of view of international law. The large number of international crimes committed in Azerbaijan by the Moscow authorities after Soviet Russia's military aggression against Azerbaijan justifies the

continuity of the Azerbaijan Democratic Republic. It states that the transfer of all territories, including Zangezur, to Armenia is illegal, also in this sense, the principle of “territorial integrity of states” does not apply to Armenia according to the modern international law.

Today, a basis has been given for ensuring the delimitation and demarcation of disputed territories by the “Versailles Law” and it is noted that in relation to Azerbaijan the “Versailles Law” can be excluded only in one case. If a peace treaty is concluded between the Republic of Azerbaijan and Armenia, the subject of which is also territorial issues, then the “Versailles Law”, which justifies the international legal subjectivity of the Azerbaijan People's Republic, may be suspended.

Keywords: annexation, obligatory behavior, deportation, self-determination, occupied territory, IV Hague Convention (1907), Nuremberg International Military Tribunal, human rights.